

När kvinnliga prosaister i det moderna Polen försökt skildra kvinnors mest intima verklighet har deras texter avfärdats som ”menstruationslitteratur”. Anna Packalén ger en lägesrapport från en parnass starkt präglad av en patriarkal katolsk tradition.

Tradition och provokation. Kvinnlighetens röst i modern polsk litteratur Malgorzata Anna Packalén

Den katolska episkopat-konferensen 1989 ägnades åt den polska ungdomens uppfostran och angående flickors fostran formulerades bl a följande riktlinjer: ”De unga flickorna skall förberedas först och främst för sin roll som hustru och mor. Deras intellektuella ambitioner skall därför helst inte uppmuntras”.¹ Tio år senare, i oktober 1999, gjorde den polske biskopen Tadeusz Pieronek, känd och hyllad för sina progressiva åsikter, följande uttalande:

Idag propagerar man för homosexualitet, eutanasi och feminism [...] Jag vill inte påstå att man inte ska sträva efter vissa rättsliga reformer som jämställer kvinnan med mannen. [...] Men alltför radikala krav från sådana grupper skulle kunna hota naturordningen.²

Homosexualitet, eutanasi och feminism i ett och samma andetag. Det råder ingen tvekan om att Polen i början av det nya årtusendet

fortfarande utgör ett så gott som orubbat patriarkaliskt samhälle som stödjer sig på en traditionell uppfattning om rollfördelningen mellan kvinnor och män. Särskilt uppfattningen att det kvinnliga är medfött och att kvinnans huvuduppgift är att vara mor, är än idag betecknande för kvinnans roll och ställning.³ Att bli mor betraktas som en vuxen kvinnas centrala mål och egenskap: att föda och fostra barn är hennes livs starkaste imperativ. Givetvis påverkas denna ställning också av de kulturella och, inte minst, religiösa koderna.

Här intar Jungfru Maria Guds Moder en särställning som en av mest utpräglade nationella symbolerna. En annan aspekt är polackernas starka identifiering med och kärleken till sitt land. Det är kanske lättare att förstå en polack om man är medveten om att hans fosterland ”med undantag för en kort period mellan båda världskrigen har varit förslavat av Ryssland under tvåhundra år och under denna tid undergått en lika tålmodig som skoningslös russifiering”, tillika germanisering.⁴

Den polska modern

Den polska kvinno-moder-symboliken innehåller därför ytterligare en specifik komponent, nämligen den i den polska historien och kulturen starkt förankrade och symboliskt laddade bilden av "den Polska Modern" (Matka-Polka). I sin mest uttalade form finns hon i den polske romantikern Adam Mickiewiczs dikt "Till den Polska Modern" (Do Matki Polki), som hänvisar till det för alla polacker kända novemberupproret 1830, då man reste sig mot den ryska ockupanten i förhoppningen att återfå sin förlorade politiska frihet. Den Polska Modern är inte bara den tappra modern, hon är också – i likhet med Jesusmodern – den lidande modern: hon offerar sina barn för fosterlandet. Hon konnoterar alltså frihetsymbolen: hon realiserar sig inte bara i moderskapets utan också i nationens tjänst och som sådan utgör hon en mycket laddad metafor för både moderskärlek och fosterlandskänsla.

Denna kvinno-syn återspeglas givetvis även i den polska litteraturen där kvinnan ofta antingen hyllats på kärlekens, trons eller nationens altare eller – tvärtom – starkt demoniserats i sitt kvinnliga väsen. Både i bilden av Moder-Polen, och framför allt i den kult som hyllar det för en vanlig kvinna ouppnåeliga jungfru-moder-idealet, kan man också söka anledningen till det restriktiva och återhållsamma sätt på vilket man i den polska litteraturen behandlat kvinnans kroppsliga och intima sfär. Med undantag för Stefan Żeromski och kvinnliga prosaister som Maria Kuncewiczowa, Zofia Nałkowska, Wanda Melcer och Irena Krzywicka undviker författarna att lämna fysiologiska "spår". Och i deras verk fungerar fysiologin mest av allt som en symbolisk sfär. Vad man däremot inte hittar i den polska skönlitteraturen från slutet av 1800-talet och framåt är hela den handgripliga semantik som förbinds med kvinnans fysiologi (som menstruation, missfall, graviditet, förlös-

ning, amning, klimakteriebesvär, etc.). Att skriva öppet om sådana frågor går stick i stäv med uppfattningar inom den polska katolska traditionen, enligt vilken denna fysiologiska dimension i viss mån fortfarande är tabubelagd.

Denna negativa tradition sträcker sig långt tillbaka i tiden. Men även i början på 1900-talet utgjorde den "kvinnliga" problematiken ett kontroversiellt ämne i de polska kulturella och – inte minst – religiösa sammanhangen. Redan 1929 kommenterade den polske författaren, översättaren och samhällskritikern Tadeusz Boy-Żeleński, känd eller snarare ökad för sina provocerande åsikter, den nya polska verkligheten – alltså ett decennium efter att Polen återfått sin politiska frihet:

Gravstenen vältes bort och Polen började leva sitt eget liv. Genast sträckte prästerskapet sin hand efter den polska nationen som efter sin lagliga rätt. Medvetna om sitt inflytande över lantbefolkningen och kvinnorna stödde sig prästerna först och främst på dessa grupper.⁵

Föremålet för Boy-Żeleńskis mycket kritiska artiklar var bl a den mycket infekterade abortfrågan. Med okuvlig energi propagerade han för kvinnans rätt att bestämma över sin egen kropp. Det var svårt att inte associera till den debatten då man på 1980-talet bevittnade hur den kommunistiska "gravstenen" vältes bort och Polen än en gång återfick sin politiska frihet. Och nog klingade problemställningarna bekant. Särskilt abortfrågan orsakade åter ett hetsigt meningsutbyte, vars påföljd blev återinförandet av de juridiska antiabortlagar som man trodde hörde till det förflutna.

Också hela den "kvinnliga" aspekten, särskilt då den underordnas den feministiskt orienterade strömningen, väcker fortfarande motstridiga känslor. Då man i den polska rik-

sdagen 1989 lade fram förslag om kvinnors och mäns likvärdiga sociala status förlöjligades detta av flertalet ledamöter. En förhånande och avståndstagande inställning var också en allmän reaktion på den feministiska politiska frammarschen. Den allmänna uppfattningen i riksdagens korridorer sammanfattades i tidskriften *Solidaritet* (*Tygodnik Solidarnosc*) i januari 2001 sålunda: ”Dessa tokiga feminister försöker åter göra en stor affär av sitt väsen”. Med detta sagt avser jag inte att inleda någon feministisk debatt, även om det skulle vara nog så intressant.

Feminism som skällsord

Faktum är att benämningen *feminism* fortfarande används som ett skällsord i Polen. Ett tydligt bevis på detta är de heta diskussioner som fördes i den ledande dagstidningen *Rzeczpospolita* (Republiken Polen) i januari 2000 angående den relativt nya kursen ”Gender studies” på Warszawas universitet. Särskilt intressant i sammanhanget är Agnieszka Kolakowskas (för övrigt dotter till den internationellt kände och hyllade polske filosofen Leszek Kołakowski) famösa inlägg, där hon bland annat skrev följande:

Feminismen, liksom sjukdom, attackerar hjärnan, förorsakar oåterkallelig förlust av det sunda förnuftet och rationellt tänkande och [...] – vilket kanske är det mest sorgliga – sinnet för humor.⁶

I alla dessa trender och attityder i det polska samhälls- och kulturlivet, som i sin tur återspeglas i den polska litteraturen, kan man i hög grad söka förklaringen till att den samtida polska läsaren, som för inte så länge sedan längtade efter en förnyelse i det kulturella och litterära livet, i hög grad har behållit sin konservativa smak. Han gillar varken alltför dras-

tiska temata eller alltför radikala uppluckringar av de traditionella normerna och värdena. De polska sociologerna grubblar sig också fördärvade över varför man i det postkommunistiska samhället finner så många orubbligt moderata hållningar. När det gäller bilden av kvinnan i den polska litteraturen utgör de tidigare nämnda metaforiska gestaltningarna, den religiösa och den patriotiska, en kulturell och litterär måttstock som fortfarande är starkt förankrad i det polska allmänna medvetandet.

Att dessa förväntningar i hög grad är aktuella visar den debatt som unga polska kvinnliga författares böcker väcker på den litterära arenan. Denna litteratur är nämligen i färd med att omdefiniera sig själv på ett sätt som ofta inte alls faller manliga recensenter på läppen. Särskilt den kvinnobild som förs fram av unga kvinnliga författare som Izabella Filipiak och Manuella Gretkowska, men också Olga Tokarczuk, Magdalena Tulli, Natasza Goerke m fl, har ur den traditionella synvinkeln knappast någon motsvarighet i den tidigare polska litteraturhistorien. Det handlar inte bara om en motståndshållning gentemot patriarkala stereotyper och ett manligt värderande i litteraturen, utan också om att dessa författare beträder en tidigare så gott som tabuiserad litterär dimension, nämligen den ”kvinnliga sfären”, med hela dess breda fysiologiska register.

Här – liksom på andra ställen – använder jag, inspirerad av Nina Björk, ordet ”kvinnlig” då jag menar kvinnans fysiologi. I sin bok *Under det rosa täcket. Om kvinnlighetens vara och feministiska strategier* (1996) reflekterar Björk kring det faktum att substantivet ”kvinna” mer och mer försvinner ur det allmänna livet. Som symboliskt belägg för detta åberopar Björk en vit skylt på ett av Stockholms apotek på vilken det med vinröda bokstäver är skrivet ”Det kvinnliga”. Denna skylt hängde över en hylla där man kunde köpa allt från preventiv-

medel och graviditetstester till hormonfria preparat för typiska kvinnliga åkommor, samt där det gick att läsa tre broschyrer om klimakteriet, diverse könssjukdomar och preventivåtgärder. Under den motsvarande manliga skylten, där det för övrigt endast stod "För herrar", såldes däremot främst rakblad och rakvatten. Mannen är alltså i sådana sammanhang skild från sina "manliga" attribut, konstaterar Björk. Han använder dem, men han är inte *ett* med dem. Attributet "det kvinnliga" blir däremot en sorts metonymi: "hela kvinnan rymms i sin kvinnlighet och denna kvinnlighet blir kropp, ett kön".⁷ Substantivet "kvinna" försvinner på så sätt alltmer från det allmänna medvetandet och ersätts av och blir ett med benämningen "det kvinnliga".⁸ Jag tar här fasta på Björks iakttagelser och resonemang eftersom de lätt går att föra över på de polska manliga litteraturvetarnas och kritikernas förhållningssätt till den nya prosan skriven av unga kvinnor. Under senare tid har kritiker och litteraturvetare nämligen gjort återkommande försök att sätta fingret på den moderna "kvinnliga" 80- och 90-talslitteraturens väsen. Den generaliserande benämningen "kvinnlighet" tycks för övrigt ständigt brukas i sådana sammanhang. De kvinnliga författarnas texter samlas under denna term, oavsett hur eller om vad de skriver. Även att precisera vad som menas med benämningen "den kvinnliga litteraturen" eller "den kvinnliga stilen" vållar tydliga svårigheter.

Att automatiskt införa en sorts könskriterium och klistra denna nya "genreetikett" på alla skönlitterära texter skrivna av kvinnor vore att grovt förenkla saken. Könet determinerar ju inte verkets utformning, om detta är både manliga litteraturkritiker och kvinnliga feministiskt orienterade forskare och författare i Polen överens. Men trots att allt fler texter tar upp litteraturvetenskapliga aspekter ur feministiskt kritiskt perspektiv råder inom den

polska litteraturvetenskapliga kritiken en stereotyp som jämställer feminism med femininorienterad litteratur. Författarens kön betraktas som en sorts ideologisk identifikation. Man utgår helt enkelt från att sådana texter är feministiska.⁹ Och eftersom benämningen, eller ännu värre etiketten "feminist", kan visa sig förödande för en ung kvinnlig författare, avsäger sig många denna tvivelaktiga ideologiska identifikation. Man kan därför förstå författaren Manuela Gretkowskas avståndstagande: "Jag är en kvinna, men jag har ingenting gemensamt med feminismen. Feminismen utgör enligt mig en begränsning."¹⁰ Också Olga Tokarczuk beklagar i en intervju att man alltför lätt samlar de kvinnliga författarnas verk under gemensam term "kvinnlig litteratur" som dessutom har en negativ laddning.

Menstruationslitteratur

Izabela Filipiak är nog den enda av de nutida kvinnliga författarna som öppet deklarerar sin sympati för den feministiska orienteringen och forskningen. Inte heller protesterar hon då man nästan automatiskt behandlar hennes författarskap under feministiska förtecken. Samtidigt var hon dock inte sen att påpeka det för mig i en intervju att ingen någonsin frågade henne om hon var feminist:

– Själv hade jag inget som helst behov att identifiera mig med den benämningen. Det var ju inte mitt yrke. Det var snarare det polska förlaget som min debutroman gavs ut på, som marknadsförde den som en feministisk text. Sedan dess fick jag oavsett om jag ville eller ej stå för och försvara den polska feminismens senaste hundraårsutveckling.¹¹

Alla dessa uttalanden har inte tyckts hjälpa. Reaktionerna på det nya ämnesområdet och

sättet att behandla det lät inte vänta på sig. Izabela Filipiak blev till och med kallad ”den polska feminismens first lady”. Att de flesta reaktionerna kom från den manliga kritikerkåren var knappast förvånande. Det var framför allt Izabela Filipiaks roman *Total minnesförlust* (Absolutna amnezja) från 1995 som gav upphov till en ny, kvasi- litteraturvetenskaplig etikett – *menstruationslitteratur*. Så här skrev den ansedda litteraturkritikern Krzysztof Varga om Filipiaks verk:

[...] denna roman kan man verkligen kalla för ett kliniskt fall av ”menstruationslitteratur”. [...] men enligt min ”mansgris-chauvinistiska” smak är det faktiskt synd, för den sortens ideologi höjer inte på något sätt bokens värde.¹²

Detta uttalande visar tydligt hur det står till med jämställdhetsmedvetandet i Polen och hur lång väg den feministiska rörelsen har att gå här jämfört med exempelvis USA eller de skandinaviska länderna. På 1970-talet väckte Kerstin Thorvalls *Det mest förbjudna* kritikernas motvilja. Också den finska författaren Eeva Kilpis romaner avfärdades av den företrädesvis manliga kritiken som ”menstruationsrealism” – men det var då det. Ingen anständigt reflekterande kritiker i dessa länder skulle nu, närmast trettio år senare, så lättvindigt kunna avfärda litteratur skriven av kvinnor utan att själv bli starkt ifrågasatt.¹³ De polska manliga recensenterna däremot gick för bara fem–sex år sedan så långt som att börja använda den föraktfulla etiketten *menstruationslitteratur* för så gott som merparten av den moderna litteraturen skriven av unga kvinnliga författare. Här ska också nämnas att benämningen användes i samband med en av en kvinna skriven roman redan flera år tidigare, av professor Jan Błoński, en tongivande

polsk litteraturvetare och kritiker. Den två generationer yngre litteraturkritikern Krzysztof Varga för utan betänkligheter detta tvetydiga arv vidare. Beteckningen syftar naturligtvis på att det förekommer fysiologiska aspekter i de unga kvinnornas verk. Man kan inte annat än att hålla med litteraturvetaren Magdalena Lengrens nyktra reaktion, då hon för den moderna polska manliga prosan föreslog en motsvarande och lika intetsägande ”fackterm”, nämligen *pollutionslitteratur*.¹⁴

Men även bortsett från att benämningen menstruationslitteratur är pejorativ, är den i litteraturvetenskapliga sammanhang lika icke-adekvat som den tidigare nämnda och av manliga kritiker flitigt använda svepande etiketten ”kvinnlig litteratur”: visserligen har Filipiak, Gretkowska, Tokarczuk, Goerke och Tulli samma kön och generationstillhörighet, men i sin världsåskådning och sina narrativa strategier skiljer de sig markant från varandra. Det som provocerar i dessa författares verk är det faktum att de tar upp den hittills sedesamt förtigna kvinnliga kroppens och det kvinnliga psykets alla livsfaser, med särskilt tyngd på *puberteten*. Att mogna till vuxen människa är ett känt motiv i många litteraturer. Även i den polska litteraturen har den manliga puberteten och mognadsprocessen sin givna plats, medan flickors könsomognad med den första menstruationen dolts under konvensens symbolik och metaforik.

Det för polsk mentalitet och tradition så symptomatiska ”menstruationstabu” har inte förlorat i kraft. Ett exempel på det kunde man se när primasen Stefan Wyszyński, i sin predikan från den 9 maj 1976, offentligt bannlyste författaren Tadeusz Rózewiczs pjäs *Biamatzenstwo* [Vitt äktenskap], som han kallade för ”snuskig” och ”oanständig”.¹⁵ Problemet gällde bl a den femte scenen, betitlad ”Blod”, där pjäsens huvudperson, flickan

Bianka, får sin första menstruation. Eftersom pjäsen handlar om i vilken grad biologiska faktorer determinerar eller begränsar våra könsroller innehåller den dessutom flera liknande scener. Det faktum att man i vissa konservativa kretsar ännu vid slutet av 1970-talet ansåg Rózewicz's pjäs vara anstötlig förklarar delvis de polska manliga kritikernas håfulla inställning till detta tema idag. I sina texter om den unga prosan använder de sig av formuleringar som "att skriva med livmodern" eller – ännu värre – "att skriva med häcken". De benämningar som brukas i samband med den nya kvinnliga författargenerationen är överhuvudtaget föga smickrande: "moderna litterära käringar", "våra lättfotade damer", "simpel medelmåttor".¹⁶

De sistnämnda invektiven användes av en känd och uppskattad (nyligen avliden) författare ur den äldre generationen, Andrzej Szczypiorski då han 1996 skrev om "den kvinnliga dominansen i prosan". Den feministiskt inriktade litteraturkritikern och författaren Krystyna Kofta kommenterade detta i en artikel under den symboliska titeln *Poniżej pasa* [Nedanförlidjan]. Hon konstaterade att det enda som fattades i Szczypiorskis så kallade genomgång var en antydning om de unga kvinnornas arv, dvs deras mödrars tvivelaktiga leverne och yrke – det äldsta i världen som man skulle kunna gissa. "Och vad var det som så starkt upprörde denne framstående författare?", frågar Krystyna Kofta och svarar: "Det var tvivelsutan två klitoris' hos Manuela Gretkowska, vars tabubelagda namn han inte ens ids nämna". Det här syftar på en välkänd, okänd och framför allt mycket omdiskuterad episod i Gretkowskas bok då hon förser en av sina litterära kvinnliga gestalter med två klitoris med vars hjälp hon kan uppleva en så kallad "stereo-orgasm".¹⁷ Detta är givetvis en parodi på och karikatyr av den nya polska kvinnans krav på sexuell frigö-

relse, men ingen scen i den nutida polska litteraturen har väckt så mycket anstöt och ilska hos läsarna som just denna.

Szczypiorskis svar på Koftas anmärkning- ar är symptomatiskt för det klimat som präglar dessa diskussioner, men också för det envissa motstånd som den pågående "uppluckningsprocessen" möter visavi den traditionella könsrolls fördelningen i Polen:

När en vacker och intelligent kvinna anklagar mig för att vara manlig chauvinist betraktar jag detta som en komplimang. När samma kvinna säger att jag spyr galla bara för att jag hårt har kritiserat den provinsiella beundran med vilken kritikerna (fast inte jag, Gud ske lov!) bemötte några unga författarinnors erotiska medelmåttighet och dessutom betraktade dem som "unga talanger", då förstår jag inte hennes anklagelser. [...] I hela mitt liv har jag alltid förlåtit och förlåter fortfarande kvinnorna mer än männen, men det finns ju faktiskt gränser för anständighet.¹⁸

Med liknande självbelåtenhet som hans yngre kritikerkollega Krzysztof Varga uppvisade bemöter här Szczypiorski det faktum att han anklagades för att vara en "manschauvinist". Denna benämning betraktar han alltså snarast "som en komplimang". Beteckningen går som en röd tråd i de manliga kritikernas utläggningar om den polska kvinnliga prosan och liknar ett slags broderligt lösenord. Vissa kritiker är inte heller sena att generalisera kring de kvinnliga texterna på ett sätt som förefaller höra till ett annat sekel. Så här skriver litteraturkritikern Tadeusz Lewandowski i sin artikel om den polska kvinnliga äldre och nutida prosan från december 2000, där han bland annat undrar hur det kan komma sig att det på den litterära marknaden numera finns

fler texter skrivna av kvinnliga författare än av manliga:

Det är kanske för att männen brukar hylla den så kallade ”skapande processen” medan kvinnorna betraktar skrivandet med lika oseriös seriositet [sic] som matlagning eller städning? Det kvinnliga författarskapet irrar sällan i den kosmiska dimensionen av högre abstraktionsnivåer [...] [Det] väntar i regel inte på inspiration utan tar utan förbehåll från den omgivande verkligheten.¹⁹

Lewandowskis genomgång av kvinnliga författare och deras verk präglas av en lättsam, på gränsen till nedlåtande ton. I slutet av sin artikel konstaterar han dock att även om ”de skrivande fruntimren visar sina herrar [sic] demonstrativ nonchalans”, så kan de ändå inte undvika att på ett eller annat sätt förhålla sig till det motsatta könet. Han avrundar sina reflektioner så här:

Detta gläder mig personligen, även om jag i stället för dessa sederomaner föredrar att läsa [Robert] Musils bok ”Mannen utan egenskaper” Fast han är en man, älskar han dock ändå sin syster. För visst är det så, kära manliga chauvinister?²⁰

Och efter detta konstaterande når Lewandowski fram till slutsatsen att den nya polska litteraturen hålls i kvinnornas ”hårda grepp”. Sådana utlåtanden kan ses som ett bevis på att de polska kritikerna motvilligt börjat acceptera att den nya polska prosan skriven av kvinnliga författare håller på att bana sin egen väg. Vi får inte heller glömma att alla dessa författare, trots sin unga ålder (mellan trettio och fyrtio år), redan är fullt etablerade på den litterära arenan. Man kan dock undra över var-

för etiketten menstruationslitteratur hänger kvar och hur den kunde uppkomma.

Den besatte rebellen

Förklaringen är en distansering till de kvinnliga författarnas alternativa syn på den mänskliga naturen och livserfarenheten. Dessutom har deras hjältinnor inga gemensamma drag med de kvinnogestalter som är stöpta enligt de traditionellt polska stereotypa och symboliska mallarna. Dessa nya romanfigurer förefaller också smärtsamt medvetna om hur en traditionell uppfostran hjärntvättar unga kvinnor till att internalisera en traditionell kvinnoroll. En process som syftar till ett mer eller mindre totalt självuppgivande, till en *total minnesförlust*, såsom Izabela Filipiaks roman också heter. Huvudpersonen i denna roman, flickan Marianna, tvångsuppfostras från början av fadern som en pojke, med alla de konsekvenser som en sådan uppfostran kan föra med sig. En viktig episod i Filipiaks roman är – symptomatiskt nog – firandet av den internationella kvinnodagen. Dagen till ära har en av skolans kvinnliga lärare skrivit en pjäs där hon med ohämmad sarkasm visar fram kvinnans otacksamma öde i ett patriarkalt samhälle. Under resone-mangens gång använder författaren istället för ordet ”kvinna” cirka femtio gånger det pejorativa ordet ”dupa”, som på polska kan betyda både en anatomisk kroppsdel, rumpa eller häck, men som även används som starkt ned-sättande slangord för en kvinna, tjej eller flicka. Eftersom ordets dubbla betydelse är så gott som omöjlig att återge på svenska, har jag behållit det polska ordet ”dupa” i det citat som följer. I pjäsens sammanhang utgör detta ord dessutom en betydande symbolisk metonymi:

Av artighetsskäl, vilka numera begagnas alltför sällan, använder man den föråldrade formen kvinna enbart i dokument,

för att understryka att det i Polen, liksom i andra länder, finns två kön, varav det ena – till vardags kallat ”dupa” – är föremål för särskild omsorg. Emellertid säger oss det sunda förnuftet [...] att ”dupy” [här i pluralis] och människor utgör två helt motsatta kategorier, vilket hela samhällsutvecklingen bygger på. Däremot vet ingen när den började, denna remarkabla evolution, som varken Darwin eller den Heliga skrift förutsåg.²¹

En kvinna, i lärarinnans pjäs konsekvent kallad för ”dupa”, utgör enligt det fortsatta tankeutbytet ”en ontologisk existens” som kräver en ingående beskrivning. En ”dupa” ser nämligen inte fast hon tittar, hon hör inget annat än lösa råd från diverse pseudoauktoriteter och hon har ingen talan fastän hon gärna håller sig med åsikter. Hennes inflytande på världens skapelse är lika fördolt som ovärderligt. Det som håller henne och hennes gelikar uppe är övertygelsen om att de individuellt kan undkomma den kollektiva kategorins öde genom att låta sig kallas någons fästmo eller fru. De vet mycket väl vad som väntar dem – efter förlovnings tiden reduceras de åter till en vanlig ”dupa”, men då åtminstone med tecken på tillhörighet. Lärarinnan hamnar inte oväntat på mentalsjukhus, fast slutbudskapet står fast: utan ”manlig” tillhörighet är en kvinnlig varelse ingen alls. På så sätt fråntas alltså kvinnor sin identitet, menar Filipiak. Den polska litteraturvetenskapens Grand Old Lady, professor Maria Janion, analyserar (i sin essä ”Ifigenia w Polsce” [Ifigenia i Polen]) denna scen ur den polska romantiska traditionens perspektiv. Enligt henne tar lärarinnan på sig den romantiske poetens roll som den oförstådde och besatte rebellen. Den romantiska myten dyker här alltså upp i en feministisk tolkning.²²

Om man tar fasta på Janions tanke är flick-

an Marianna, huvudpersonen i Filipiak's roman, alltså något av en rebell. Från början tvångsuppfostras hon som sagt av fadern som en pojke. Detta får dock ett naturligt slut i och med flickans första menstruation. Man får inte glömma att menstruationen som sådan ju bär den bibliska orenhetens signum, men – på senare tid – även feminismens. I den polska manliga prosan har den oftast framställts antingen i en medicinsk gestalt (som månatlig galenskap) eller i förbindelse med fasans demoner i olika symboliska och emotionella konnotationer.²³ Izabela Filipiak tar däremot upp detta ämne på ett nytt sätt och helt ur kvinnans synpunkt: flickan Marianna i boken kan så fort hon präglas av detta kvinnliga sårmarke inte längre låtas vara pojke. Samtidigt vet hon vad som kan vänta henne sedan hon beträtt de vuxnas värld: graviditeter, förlossningar, kanske missfall eller abort – allt sådant som kommer att göra hennes kropp beroende av institutioner som sjukhus, vårdcentraler och försäkringskassor. Hierarkiska platser, ofta styrda av män. Hennes privata sfär kommer också att kontrolleras av något så skrämmande som den Menstruella Polisen, vars uppgift i romanen är att övervaka menstruationsföreteelsen i samhället – för övrigt en mycket talande metafor i detta sammanhang. Flickan Marianna kan alltså inte längre vara anonym. Genom att staten bevakar kvinnorna på detta sätt legitimerar den inte bara utan konfiskerar också hela den kvinnliga intimiteten. I Filipiak's roman spökar uppenbart George Orwells bud från 1984 om än i smärtsamt sarkastisk feministisk gestaltning. De kritiker som endast sett menstruationsmotivet som ett ytligt signum har uppenbarligen helt förbisett romanens utstuderade symboliska budskap kring kvinnans fångenskap i etablerade sociala mönster.

Kulturella tabun

Av de nämnda författarna är just Filipiak, men även Gretkowska de mest provocerande. Författarna skiljer sig dock betydligt vad gäller den narrativa strategin: där Filipiak leker och sammanställer textfragment baserade på olika traditionella genrer och poetiska modeller, verkar Gretkowskas romaner i mycket högre grad eklektiska.²⁴ Handlingen i dessa bildar ett narratologiskt nät av alla möjliga, skenbart ostrukturerade samtal, diariet, digressioner och/eller kvasi-encyklopedisk kunskap där läsaren själv får hitta både huvudtrådar och mening. Samtidigt är Gretkowska den som ohämmat ger sig på alla polska kulturella tabun: skoningslöst driver hon med de mest heliga nationella symbolerna, inte minst de religiösa och sedlighetsnormerna. ”Jag lämnade Polen för att komma bort från den polska Bermudatriangeln” har hon bl a deklarerat.²⁵ ”Polackerna lever nämligen fortfarande i den eviga triangeln som består av Guds Moder, Moder-Polen och den egna modern, medan fäderna antingen befinner sig på piedestalen eller i rännstenen”.²⁶

Gretkowskas ”demokratisering” av den fysiologiska sfären är också den som är mest ostentativ och konsekvent då hennes kvinnliga litterära gestalter gärna ersätter kaviar med sperma, stoltserar som redan nämnts med två klitoris eller masturberar i bårhuset. Med sitt knivskarpa språk skonar hon inte ens deras mest intima kvinnliga väsen – självironin i Gretkowskas texter hör nämligen till de allra påtagligaste stilgreppen. Särskilt hårt driver hon med reklamen, som bidrar till att alla könsstereotyper åter och åter förskansas i människornas medvetande. I romanen *Namiętnik* [Lustbok, 1999] uppmanas den excentriska och anorektiska kvinnliga huvudpersonen att skissa en reklamidé till en marknadsföring av en coca-colaflaska:

Den moderna Venus från Milo. Den kvinnliga siluetten utan händer, med en lockande insvängning i midjan som lockar till omfamning, och med sina kurvor. Den tillfredsställer var och en. Åtråns demokratiserande gudinna. En konsumtionens jungfru som förlorar sin oskuld varje gång man tar bort kapsylen.²⁷

Eller:

Min kvinnliga chef bad mig att tänka ut en reklamkampanj för de nya bindorna. Jag ser bara en lösning. Basunera ut sanningen: ”Flickor! Kvinnor! Låt er inte hjärntvättas! Man inbillar er renhet under förutsättning att ni använder de nyaste bindorna [...]. Man profiterar på er undermedvetna önskan att äga en ren själ, ett obefläckat samvete. Affärsmännen vill att ni ska lida av en kroppslig, materialistisk tvångstanke om befläckade byxor och klänningar. Då glömmer ni den sanna själsliga renheten”.²⁸

Att öppet utmana och håna de kulturella, litterära och även de religiösa koderna och symbolerna kan knappast passera ostraffat. Gretkowska, den polska moderna kvinnliga litteraturens ”l'enfant terrible”, anses av många kritiker inte tillräckligt rumsren för att bli insläppt i de litterära salongerna. Ett talande exempel på detta är den i Polen nyutkomna litterära guiden över polska kvinnliga författare från medeltiden till vår tid, sammanställd av litteraturhistorikerna Grazyna Borkowska, Malgorzata Czerminska och Ursula Phillips.²⁹ Gretkowska är den enda av alla här nämnda samtida polska kvinnliga författare som inte är med i detta första polska lexikon över kvinnliga författare. Jag finner det symptomatiskt för dagens polska litterära sedlig-

hetscensur. För vad man än tycker om Gretkowskas alster utgör hon – med sina åtta romaner av vilka ingen passerat obemärkt på den litterära arenan – en ny, intressant och fascinerande litterär företeelse. Det är annars ett känt faktum att kvinnorna ofta hamnar vid sidan om huvudfåran i de litteraturhistoriska handböckerna.³⁰ I fallet Gretkowska kan man inte ens skylla på att litteraturhandboken skrevs av män. Utlämnandet av henne visar tydligt hur traditionsbunden den polska litteraturen är, och hur riskabelt det är att trotsa en litterär kanon, särskild för en kvinnlig författare som överskrider inte bara religiösa utan även de sexuella tabusfärerna. ”Det förefaller som om sexuell frispråkighet för män är ett tecken på djup medan det för kvinnor mest liknar ett bottennapp” skriver Gretkowska i sin roman *Polka* från 2001, väl medveten om detta sociokulturella fenomen.³¹ Det kan vara intressant att tillägga att Gretkowska skriver detta i samband med sina reflexioner kring Carina Rydbergs roman *Djävulsformeln*. Här jämför hon bland annat hur ländernas kritikerkårer reagerar på den sortens litterära utlämnande och utpekar svenskarna som vinnare. I artiklarna om Rydberg, hur kritiska de än är, finns nämligen inga synliga spår av ”[...] denna sedlighetsgyttja, denna upphetsning och rått skämtsamma brummande som man då och då hör från den polska kritikerlagår'n när författaren är en kvinna”.³²

I Polen är det fortfarande *det manliga* som både utgör utgångspunkten och måttstocken för en kritisk bedömning av ett litterärt verk. De nya och traditionsbrytande trenderna i den moderna kvinnliga prosan betraktas därför som avvikelser snarare än som försök att skapa nya litterära normer och förebilder. Således väcker exempelvis Olga Tokarczuk inte några negativa reaktioner, förmodligen på grund av den traditionella litterära dräkt i vil-

ken hon klär sina romaner.³³ Ändå spelar pubertetsmotivet även här en central roll, som i romanen *E.E.* från 1995 om den unga flickan Erna Elzners fysiska och psykiska mognadsprocess i gränslandet mellan barn- och vuxenvärlden. Erna, begåvad från födseln med parapsykologisk och medial förmåga, förlorar dock denna magiska kraft då hon får sin första menstruation. I och med det mister hon även en stor del av sin specifika identitet. Tokarczucs roman har naturligtvis väckt kritikernas uppmärksamhet, dock utan att de ironiserat eller sett sig tvungna att distansera sig från bokens innehåll och budskap. ”Det kvinnliga” serverades i lagom doser och med den traditionella Guds Moder-symboliken intakt. Ingen behövde känna sig sårad eller provocerad – även om man betonade det ytterst kvinnliga författarperspektivet: ”Kan hända att arroganta män kommer att kalla denna litteratur kvinnlig” – skriver Markiewicz – ”för faktum är att den fortskrider liksom från köket, från sakristian, överhuvudtaget från en svärfångad sida [...]”.³⁴

Markiewiczz beskrivning skulle kunna gälla även för de övriga nämnda kvinnliga författarna. Också i deras verk framställs denna ”svärfångade sida”, denna kvinnlighet såsom tidlös och universell, även om den stundom hanteras – som jag försökt visa – med knivskarp sarkasm och chockerande oanständighet. Men denna är aldrig ett mål i sig, utan ett medel för att framhäva ett kvinnligt perspektiv i litteraturen. Här är den fysiologiska aspekten den som tydligast markerar diskrepansen mellan gamla och nya förväntningar på ”det kvinnliga” i polsk litteratur. Maria Janion konstaterar i sina reflexioner kring den sociala och politiska utvecklingen i Polen under 90-talet att politiska förföljelser av de manliga oppositionella ansågs naturligt nog vara hela nationens sak men inte kvinnornas

frigörelsekamp – den betraktades som deras egna, allra högst privata angelägenhet:

[...] i slutet av 80-talet påstod jag att Solidaritet först måste kämpa för självständighet och demokrati för hela samhället för att sedan lugnt ta hand om kvinnotillvarons problematik och förbättring. Nog gjorde den det, och det med besked, genom att skicka kvinnorna till deras traditionella livsföring, inte som individer utan som "familjevarelser", och genom att rösta igenom antiabortlagen. Det tog ett tag innan jag fattade att demokrati i Polen har maskulint genus.³⁵

Om man nu än en gång skulle vilja gå tillbaka till 1930-talet kunde man i den polska tidskriften *Kobieta Współczesna* [Den nutida kvinnan] finna följande uttalande av den tidigare nämnde författaren och litteraturkritikern Tadeusz Boy-Żeleński:

Kvinnorna de tiger. [...] De tiger som alltid då männen bestämmer över deras angelägenheter; de tiger blygsamt i denna osynliga, fast fullt reella fångenskap som utgörs av männens makt.³⁶

De unga polska författarinnorna har äntligen slutat tiga. Det avståndstagande deras romaner väcker visar även det moderna polska samhällets inställning till den nya feministiskt orienterade litteraturströmningen. En inställning som – vilket i rättvisans namn ska tilläggas – inte enbart männen ska lastas för. Här vill jag åter knyta an till benämningen menstruationslitteratur. Izabela Filipiak, som med sin roman ofrivilligt gav upphov till denna "generationsetikett", kallade detta sätt att behandla hennes verk för "en litterär våldtäkt".³⁷ När hon senare tog upp diskussionen

på en feministisk konferens i Kraków, mötte hon nästan uteslutande negativa reaktioner från de kvinnliga deltagarna. Inte för att de manliga kritikerna kallade hennes bok för menstruationslitteratur, utan för att hon överhuvudtaget ville ta upp ämnet till diskussion. "Jag fick inget stöd från mina medsystrar", konstaterade Filipiak. "Snarare kände jag tydligt tyngden av den urgamla kvinnliga 'våldtäktsstrukturen': om man nu råkade ut för något sådant, då är det bäst att låtsas som om ingenting har hänt, det blir inte bättre av att älta om det som varit".³⁸

Idag, fem-sex år senare, används inte längre benämningen menstruationslitteratur, åtminstone inte öppet. Men som Filipiak mycket riktigt påpekat resulterade dess användning i att det idag, då både hon och hennes generationskollegor närmar sig 40-årsstreck, nästan inte finns några lovande kvinnliga författare på den polska litterära marknaden, alltså personer som skulle vilja och våga föra vidare stafettpinnen från sina äldre författarsystrar. Det verkar snarare som om unga kvinnor, som växt upp med den nya feministiska debatten i Polen, faktiskt tagit till sig den läxa deras äldre medsystrar fått betala dyrt för. De har tillägnat sig det dolda budskapet att går du över en osynlig tabugräns, så riskerar du att både du och dina verk kommer att förlöjligas. Okonventionella texter skrivna av kvinnliga unga författare i Polen klassas nästan automatiskt som feministiska. Och oavsett om man kallar den nya företeelsen i den polska litteraturen för "kvinnlig" eller "feministisk" smälter dessa begrepp samman och får en negativ laddning för majoriteten av publiken, som fostrats att associera det kvinnliga med de litterära stereotypa mallar jag tidigare nämnt. Den feministiskt orienterade litteraturströmningen har en lång väg framför sig innan den kan få fotfäste i ett land där kvinnobilden – all utveckling till trots – fortfarande

helst laddas med ett traditionellt innehåll och konservativa värderingar.

Noter

- 1 Cit. efter Maria Janion: *Kobiety i duch inności* [Kvinnor och det annorlunda], Sic! 1996, s. 325. Översättningar av citat i denna text är om inte annat anges artikelförf.
- 2 *Tygodnik Powszechny* 21.11.1999, nr 47.
- 3 Denna artikel är en utvidgad version av den tidigare publicerade korta pilotstudien "Vem är rädd för det 'kvinnliga'? Nya roller och gamla förväntningar i modern polsk litteratur", *Slovo* 2000:48, s. 55–63.
- 4 Se Milan Kundera: "Ett kidnappat västerland eller Centraleuropas tragedi", *Ord & bild* 1983:4, s. 6. Polen delades vid tre tillfällen (1772, 1793 och 1795) mellan tre stora makter, Ryssland, Preussen och Österrike, och suddades från 1795 ut från Europas karta för över hundra år.
- 5 Cit. efter Tomasz Lewandowski, inledning till: Tadeusz Cielenski (Boy), *Piekło kobiet* [Kvinnohelvetet], Poznań (1929) 1992, s. 15.
- 6 Agnieszka Kofakowska: "Feminizm. Brygady politycznej poprawności" [Feminismen. Den politiska korrekthetens brigader], *Rzeczpospolita* 29.01.2000.
- 7 Nina Björk: *Under det rosa täcket. Om kvinnlighetens vara och feministiska strategier*, Wahlström & Widstrand 1999, s. 23–24.
- 8 Jfr *ibid.*
- 9 Jag återoppar här Halina Filipowicz reflexioner om detta dilemma liksom hennes benämning "ideologisk identifikation" i "Białe malżeństwo i Wierna rzeka (rekonesans feministyczny)" [Vitt äktenskap och Den trogna floden (feministisk rekognoscering)], *Teksty Drugie* 1995:33/34, s. 248–256.
- 10 Manuela Gretkowska: "Piszę ciałem" [Jag skriver med kroppen], *Polityka* 1994:48, bilaga "Kultura", s. V.
- 11 Dvs romanen *Smierc i spirala* [Döden och spiralen], Wrocław 1992. Izabela Filipiak i en intervju med artikelförfattaren, Uppsala 26.04.01.
- 12 Cit. efter Maria Janion i *Kobiety i duch inności*, op. cit., s. 327–328.
- 13 Det betyder inte att det i Sverige inte förekommit stridsdebatter mellan unga kvinnliga författare och/eller feminister och de manliga litterära styrkorna – här syftar jag bl a på den heta debatten kring antologin *Fittstim* (1999).
- 14 Cit. efter Aneta Górnicka-Boratynska: "Odwrotna strona rzeczy czyli dlaczego Izabela Filipiak jest pisarką feministyczną" [Sakernas avigsida eller varför Izabela Filipiak är en feministisk författare], *Od kobiety do mężczyzny i z powrotem. Rozważania o płci w kulturze* [Från kvinnan till mannen och tillbaka. Reflexioner om könet i kulturen], utg. Jolanta Brach-Czajna, Białystok 1997, s. 331.
- 15 [Ms], s. 12; predikan, arkiverad i Warszawas Årkestift (Archidiecezja Warszawska), men aldrig publicerad. Den återopas dock av Różewiczforskaren Halina Filipowicz i hennes bok *A Laboratory of Impure Forms. The Plays of Tadeusz Różewicz*, Greenwood Press 1991.
- 16 Cit. efter Krystyna Kofta: "Ponizej pasa" [Nedanför midjan], *Wprost* 1996:23, s. 100–101.
- 17 Dvs *Kabaret metafizyczny* [Metafysisk kabaré], 1994.
- 18 Andrzej Szczypiorski, svar på Krystyna Kofta artikel, "Ponizej pasa", *Wprost* 1996:24, s. 1.
- 19 Tadeusz Lewandowski: "Niegrzeczne ida, gdzie chca" [De stygga går vart de vill], *Magazyn Literacki* 2000:12, s. 12.
- 20 *Ibid.*
- 21 Izabela Filipiak: *Absolutna amnezja* [Total minnesförlust], Obserwator 1995, s. 150–151.

- 22 Maria Janion: "Ifigenia w Polsce" [Ifigenia i Polen], i op. cit., s. 325.
- 23 Jfr ibid., s. 339.
- 24 Bl a *My zdies' emigranty* [Vi är här emigranter, 1990], *Tarot Paryski* [Parisisk tarrot, 1993] *Kabaret metafizyczny* [Metafysisk kabaré, 1994], *Podręcznik dla ludzi* [Lärobok för människor, 1996], *Namiętnik* [Lustbok, 1999] eller *Polka* [2001].
- 25 Efter ett i många år vistats utomlands, bl a i Sverige, är Gretkowska idag åter bosatt i Polen.
- 26 Cit. efter Kinga Dunin: "Feministka z silikonu" [Silikonfeministen], *Zadra* 2000:3(4), s. 48.
- 27 Manuela Gretkowska: *Namiętnik*, W.A.B. 1998, s. 34.
- 28 Ibid, s. 41.
- 29 Grazyna Borkowska, Malgorzata Czermińska, Ursula Phillips: *Pisarki polskie od sredniowiecza do wspolczesnosci* [Polska kvinnliga författare från medeltiden till vår tid], *Slowo/Obrazterytoria* 2000.
- 30 Se exempelvis Anna Williams: *Stjärnor utan stjärnbilder. Kvinnor och kanon i litteraturhistoriska översiktsverk under 1900-talet*, Gidlunds 1997, s. 35.
- 31 Manuela Gretkowska: *Polka*, Wydawn W.A.B. 2001, s. 126.
- 32 Ibid, s. 127.
- 33 Jaroslaw Markiewicz: "Stara orkiestra, nowe instrumenty. O 'Prawieku i innych czasach' Olgi Tokarczuk" [Gamla orkestern, nya instrument. Om Olga Tokarczuks "Ur- och andra tider"], *Rzeczpospolita* 1996, nr 150.
- 34 Ibid.
- 35 På polska: "[...] ze demokracja w Polsce jest rodzaju męskiego" – en ordlek. Substantiv har nämligen i polskan tre kasus: maskulinum, femininum och neutrum. Ordet demokracja [=demokrati] är enligt de grammatiska reglerna femininum; i Maria Janion, op. cit., s. 326–327.
- 36 Tadeusz Boy-Żeleński, op. cit., s. 151.

- 37 Izabela Filipiak i en intervju med artikelförfattaren, Uppsala 26.04.2001
- 38 Ibid.

Summary

There is a basic understanding of attitude towards women's themes in Polish literature and culture that derives from a traditional view on the roles of men and women. Especially the idea that womanliness is inborn and that the main purpose of a woman is to be a wife and mother, is today characteristic of women's role and position in Poland. This position is of course strongly influenced by the religious codes in Polish society. Here the strong reverence for the Virgin Mary Mother of God assumes a special position as one of the most distinctive national symbols.

It is against this background of historical, cultural and religious expectations that one must see the picture of women in Polish literature, both earlier and today. This picture, however, has been noticeably affected by the political and social events of recent decades both in Poland and in all of Eastern and Central Europe. Even the picture of women in modern Polish literature is in the process of redefining itself. Especially the picture of women that is put forward by young women writers such as Izabela Filipiak, Manuela Gretkowska, Olga Tokarczuk and others, hardly has any counterpart, seen from a traditional point of view, in earlier Polish literary history. In the article I take up and exemplify some of the most characteristic aspects of these writers' novels, with an emphasis on the discrepancy between old expectations and new roles for women and "womanliness" in modern Polish literature.

Malgorzata Anna Packalén

Slaviska institutionen
Uppsala universitet
Box 527
SE-751 20 Uppsala
anna.packalen@slaviska.uu.se